

Весна ДИМОВСКА

КИКЕРОНОВАТА ТЕОРИЈА ЗА СМЕШНОТО И НЕЈЗИНИТЕ ГРЧКИ ИЗВОРИ

Во книжевната историја и критика, во теоријата - древна и современа, постои неопфатно голем број студии посветени на смеата и смешното во литературата, што покажува и докажува дека прашањето за смешното, всушност, е многу сериозно прашање. Тоа било и е многу интригантен предмет на расправи кои се водат, речиси, триесетина века и сè уште не дале конечни одговори. Иако, најчесто, поимот за смешно се врзува за комедијата, сепак, уште од антиката било јасно дека таа не само што не е единствениот литературен вид, ниту единствениот облик за литерарно изразување на смешното, туку дека не е ниту вид или облик кој е задолжително поврзан со смешното. Присуството, или поточно, употребата на смешното во говорништвото, како и предизвикувањето смеа кај слушателите (со одредена цел), уште во антиката било оценето како нешто што може или треба да се допушти, па дури и како нешто нужно или препорачливо и полезно за постигнување на целта на говорникот. Оттаму, теоретските претпоставки за оправданоста, мерката и начинот на употреба на шегите (досетките) станале неодминлив дел на повеќето антички реторски прирачници, исто како и согледувањата за видовите смешно, кои се сметале за соодветни за ораторската практика.

Едно од најголемите имиња во историјата на говорништвото, секако, е името на Марк Тулиј Кикерон, а дел од неговата големина и слава се должи, меѓу другото, и на неисцрпната духовитост, на неговата умешност и уметност во изнаоѓањето на смешното во секојдневниот живот, како и на досетливоста во предизвикувањето смеа кај слушателите. Оваа своја дарба остроумниот и красноречив говорник Кикерон ја ставил во служба на реторичарот Кикерон при теоретската разработка на прашањето за смеата и смешното во говорништвото. Тоа го сторил најопстојно во својата реторичка расправа под наслов *За говорниците* (*De oratore*) од 55. година п.н.е., и тоа како еден вид екскурс во дијалогот за говорникот и за говорништвото, а истото прашање накратко го загатнал и во подоцнежните расправи *Говорник*

(*Orator*) и *За должностите* (*De officiis*), како и во некои од неговите писма.

Кикероновата „теорија на смешното“ не е ниту нешто ново, ниту нешто сосема оригинално, туку во неа јасно можат да се препознаат постарите, главно грчки, извори кои ги користел и од кои преземал некои ставови за смеата и смешното во реториката. Очигледно е дека му биле познати теориите за смешното во делата на Платон, Аристотел, Теофраст и Деметриј од Фалерон, кои најчесто и биле застапени во античките реторички трактати. За некои од своите извори тој самиот нè известува, како на пример во едно писмо: „И така, ги напишав во духот на Аристотел - во крајна мера, јас така сакав - во форма на расправа и дијалог, трите книги *За говорничкој...* Тие се далеку од просто упатство и ги опфаќаат сите учења за говорничката уметност на старите - и на Аристотел и на Исократ.“¹ За други извори посредно дознаваме преку излагањата на ликовите од неговите дијалози, каков што е случајот со Јулиј Страбон, кој, изложувајќи ја во својата дискусија теоријата на смешното, говори за своите познавања на грчките книги *За смешној* (*De ridiculis*).² Кикерон го гради дијалогот врз петте прашања, по кои вообичаено се расправало и во постарите слични дела (*De orat.* II, 235), додека на некои места од екскурсот спомнува за видовите смешно кои ги наведуваат Грците, а за кои тој има поинакво мислење (II, 288).

Смеата како оружје за разобличување и исправање на недостатоците и пороците прв ја употребил Аристофан во хорските партии на своите комедии и со тоа ѝ дал големо општествено значење. Ако Аристофановите комедии се „енциклопедија на животот“, тогаш смешното во нив е методот на изложување на енциклопедиските единици. Од друга страна, пак, стојат тенденциите да се затвори сферата на примена на смеата и смешното во рамките на метафизичкото сфаќање на човековите недостатоци, да се сведе смешното на весела забава, која служи за успокојување и одмор на духот. Платона и Аристотела ги интересирала „етиката“ на смешното: кому и на што можеме да му се смееме/потсмеваме, во која мера е дозволено да се

¹ *Ad fam.* I, 9, 23.

² *De oratore*, II, 217.

шегуваме и сл. Старата атичка комедија со нејзиното сатирично исмејување значително отстапувала од ваквите теоретски поставки и затоа била остро критикувана од Платон³. Аристотел еден дел од расправата во *Поеџикајџа* (*Περὶ ποιητικῆς*) ѝ посветува на примената на смеата и смешното во комедијата, но за жал, покрај некои општи определби, целото поглавје *За видовиџе на смешноџо* е изгубено. За разлика од Платон, тој ја признава позитивната улога на смешното и на комедијата во општествениот живот⁴, но сака да го ограничи смешното откако од него ќе го оддели грубото и ќе го сосредоточи на подражавање на лица полоши од денешните. Оттука и познатата дефиниција за смешното во комедијата: „Смешното е некаква грешка и безобразие, кое никому не му предизвикува болка и за никого не е погубно.“ (*За џоеџикајџа*, 1448 b).

Перипатетичарите, главно ја продолжиле традицијата како и во останатите области и прашања, развивајќи ги појдовните гледишта на својот учител. Тие не ни оставиле позначајни дела во кои би се посветувало поголемо внимание на оваа тема, или, барем такви не се сочувани. За Теофраст, еден од Аристотеловите ученици, знаеме дека имал книга под наслов *За смешноџо* (*Περὶ γελοίου*). Под истиот наслов постоела и расправа на Деметриј од Фалерон, но ниту една од нив не дошла до нас. На Деметриј му се припишувала⁵ и сочуваната *За сџилоџи* (*Περὶ ἐριτηείας*), во којашто имало неколку поглавја за прашањето на смешното во контекст на учењето за истенчените (префинетите) видови зборови. Авторот, користејќи го критериумот на „идеална пријатност“, разликува *возвишени шеџи џолни со досџоинсџивеносџи*, *џоеџски шеџи* и *вулџарни и комични шеџи*. Покрај овие дела, до нас стигнал и доцнаантичкиот *Коислинијански џтракџаџи* (*Tractatus Coislinianus*) кој претставува, всушност, фрагментарни извадоци од Аристотеловиот труд за комедијата, во кој се набројуваат видовите смешно.

³ Платон ја обвинува комедијата дека ја подражава и потхранува слабата, ниската страна на душата и затоа е неумесна во пристојна, благородна средина.

⁴ Поопширно за Аристотеловото гледање на смешното во комедијата и воопшто за смеата и смешното види во: Паси, Исак, *Смешноџо*, Софија, 1993.

⁵ Според E. Arndt (*De ridiculi doctrina rhetorica*, Diss. Kirchhainii, 1904) ова дело не му припаѓа на Деметриј од Фалерон, туку тој претпоставува дека се работи за некој друг подоцнеж автор (I век) кој се служел со изводи од книгите на Теофраст или Деметриј од Фалерон.

Повеќето студии посветени на Кикероновиот екскурс за смешното и влијанието на неговите грчки извори⁶ укажуваат дека постои големо совпаѓање меѓу нив по некои прашања и дека е најголемо влијанието на перипатетичката традиција, која пак, главно, се потпира на Аристотеловото учење за смешното. Некои од овие студии, за жал, го задржуваат вниманието на одделни формални совпаѓања и ја пренагласуваат зависноста на Кикерон од неговите грчки претходници. Од друга страна, утврдувањето и разгледувањето на грчките извори на Кикероновата теорија може да помогне објективно да се оцени самостојноста на Кикерон во деловите во кои внесува некои оригинални елементи во опишувањето на одделните родови или видови смешно.

Самиот екскурс не е голем и не претставува систематско изложување на теоријата за смешното, туку, како и целиот спис, даден е во форма на дијалог, во кој Антониј и Кајсар Страбон разменуваат мислења. Затоа нишката на раскажувањето наместа се прекинува, говорниците се навраќаат на претходно искажани мислења, ги дополнуваат и ги развиваат. Но, во основа, дијалогот се одвива околу претпоставките на кои треба да се заснова говорничката уметност изложени на самиот почеток на расправата, меѓу кои Кикерон ги издвојувал особено следниве: во говорот треба да постои одредена духовитост и досетливост (*lepos facetiaeque*), образование достоинствено на слободен граѓанин, брзина и краткост (*celeritas et brevitatis*) како при одговарањето (*respondendi*) така и при нападот (*laccessendi*) и тие треба да бидат проникнати со префинетост (*venustate*) и градска угладеност (*urbanitate*). Разговорот околу смешното логично се надоврзува на претходниот дел (178-216), во кој се претресува едно од суштинските прашања на класичната реторика - прашањето за *πάθος* (*pathos*) и *ἦθος* (*ethos*). Поимот *pathos* ги определува својствата на говорот кои треба да предизвикаат кај слушателите одредени чувства кои ќе му бидат од полза на говорникот, како што се: гнев, огорчување, сожалување, сочувство, љубов. Додека, пак, *ethos* ги подразбира оние својства на говорот кои треба да предизвикаат кај слушателите и судиите расположение,

⁶ E. Arndt, op. cit.; Mary Grant, *The ancient rhetorical theories of the laughable*, Madison, 1924; L. Cooper, *Aristotelian theory of comedy with an adaptation of the poetics and a translation of "the Tractatus Coislinianus"*, Oxford, 1924 etc.

наклоност кон говорникот, да создадат за него позитивна слика и впечаток во нивните очи, а тоа се постигнува со личните особини на говорникот (пријатен глас и израз на лицето, пројавена скромност или срамежливост, красноречивост) и особено со својства на говорникот вообичаени за добри и скромни луѓе, почитувани од сите (182). Токму еден таков *ethos* е и остроумноста и шегата (236) околу што понатаму се води дијалогот.

На самиот почеток паѓа в очи токму она по што Кикерон и се разликува од постарите реторичари кои се занимавале со местото и значењето на смешното во говорништвото: потенцирањето на полезноста на шегата и досетката⁷. „Пријатни и често пати многу полезни се шегата и досетката и додека сè друго може да се научи од теоријата, овие се природни особини и не им е нужна никаква теорија.“⁸ Според Кикерон силата и полезноста на остроумието е толку голема (*tantam vim et utilitatem salis*) што таа за него станува појдовна позиција во просудувањето за смеата и смешното. И воопшто не е случајно што токму тој е првиот кој обрнал толку големо влијание на ова прашање, бидејќи тенденцијата за практична целисходност е една од основните карактерни црти на Римјаните. Па, ако досетливоста е средство за постигнување успех и во сериозни расправи, таа не само што е дозволена, туку е и нужна и препорачлива. Оваа практична ориентација на Кикерон се огледа и во тоа што аргументацијата за полезноста на досетливоста значително ги надминува рамките на потребите на *ethos*. Говорејќи за причините поради кои говорникот треба да предизвика смеа (*movere risum*), Кикерон истакнува дека тоа не е потребно само затоа што веселоста, поттикната од говорникот меѓу слушателите, ќе ја побуди нивната добронамерност кон него (*benevolentiam conciliare*), ниту само затоа што присутните ќе се восхитуваат на острицата, често содржана само во еден збор, особено при одговарање или при напад, туку е потребно и затоа што побудувајќи смеа, говорникот или го побива, или го понижува, или го застрашува, или пак го смирува противникот. Но, досетливоста и остроумието се особено важни за говор-

⁷ Постарите грчки реторичари, главно, се сложувале дека не пречи да се употреби шегата во говор за сериозни нешта. Сп. Аристотел, *Реторика*, III, 18, 7, 1419 b. 3.

⁸ „*Suavis autem est et vehementer saepe utilis iocus et facetiae; quae, etiam si alia omnia tradi arte possunt, naturae sunt propria certe neque ullam artem desiderant*.“ (II, 216).

никот затоа што ја ублажуваат или ја ослабуваат жестокоста и строгоста, па говорникот често пати со шегги и смеа побива тешки обвиненија, кои не можат лесно да се разрешат со аргументација (II, 236).

Само првата од посочените причини (*benevolentiam conciliare*) е директно поврзана со барањата на *ethos*, додека сите останати поскоро ја образложуваат полезноста на шегата и смеата како сатирично или иронично исмејување (потсмев). Можеби токму ова го имал предвид Квинтилијан кога забележал дека „смеата не е далеку од исмејувањето (потсмевот)“⁹. Ваквите повеќекратни констатации за полезноста на смеата и шегата кај Кикерон јасно укажуваат на неговото несогласување со оние теоретичари кои во употребата на шегите гледаат само елемент на „пријатност“ и ја различуваат неговата несомнена оригиналност по ова прашање во однос на грчките автори. Оттука, се чини, Кикерон токму така го конципираше овој екскурс, за да ги изложи во него своите сопствени согледувања и многугодишниот говорнички опит, а не да ги прераскажува теоретските поставки на грчките книги.

Извесна оригиналност на Кикерон претставува и воведувањето (за прв пат) некои латински термини во теоријата за смеата и смешното. И не само тоа. Тој се потрудил да ги дефинира тие нови термини и да го прикрепи за нив нивното специфично значење. Согледувајќи го значењето на ова поим, Квинтилијан посветил неколку параграфи од поглавјето *За смеаиџа*, токму на објаснување на специфичното значење на овие Кикеронови термини и укажал дека нивната употреба не е ограничена само на теоријата за смешното.

Како еден од клучните во екскурсот се јавува терминот *facetiae*, -arum, f.¹⁰ со значење ‚весела, шеговита досетка (остроумие)‘. Да се потсетиме дека токму со тезата за пријатноста и полезноста на „*iocus et facetiae*“ (216) почнува екскурсот за смешното, како што и делот за видовите смешно почнува со „*duo genera facetiarum*“ (240)¹¹, односно со два вида досетливост (остроумие). Понатаму, Кикерон објаснува дека *facetiae* не е само и едноставно ‚смешно‘ и дека „сè што е смешно не е

⁹ „...a derisu non procul abest risus.“ (*Inst. orat.* VI, 29, 7).

¹⁰ Cf. *adv. facetus* - ‚истенчен, забавен, остроумен, досетлив‘ и *facetum*, -i, n. - ‚милозливост‘.

¹¹ „Etenim cum duo genera sint *facetiarum*, alterum *aequaliter* in omni sermone *fusum*, alterum *peracutum* et breve, illa a veteribus superior *cauillatio*, haec altera *dicacitas* nominata est.“

остроумно, досетливо“ (non esse omnia ridicula faceta, 251). Квинтилијан за терминот *facetum* вели дека „служи за означување на отменоста и дотераноста на формата“¹².

Истовремено, како рамноправен по важност и семантички близок, Кикерон го воведува и терминот *lepos* овде со значење на ‚префинета, пријатна духовитост‘¹³. Како илустрација за сличноста на семантичката вредност на термините ќе ги наведеме овие два примера: „*duo genera facetiarum*“ (218) и „*in utroque genere leporis*“ (220), во кои станува збор за една иста работа.

Високите етички, естетички и интелектуални својства на *facetiae* нашле свој израз и во придружните термини како што се: *urbanitas*, *urbanus*, *venustus*, *argutus*. *Urbanitas* е поим со многу широко значење, кое се заснова на спротиставеноста на однесувањето на градскиот човек и однесувањето на оној од село (*rusticitas*), а овде подразбира ‚градска префинетост, угладеност на говорот‘ или ‚правилен и угладен говор, својствен на градскиот човек‘. Според Квинтилијан *urbanitas* е нешто во кое нема ништо несоодветно, ништо грубо, ништо нескладно, ништо туѓо, ништо што заслужува прекор, ниту во значењето, ниту во зборовите, ниту во изговорот, ниту во движењата, така што таа не постои толку во одделни изрази, колку што е застапена во целосната обоеност на нашиот говор, исто како што кај Грците *αιγιτισμια* значи особен вкус, својствен на Атињаните.¹⁴ Интересно е тоа што иако Кикерон не ја определил *urbanitas* како поим кој стриктно ѝ припаѓа на теоријата на смешното, сепак, токму од овој поим произлегле сите подоцнежни основни критериуми за парадигма на остроумие.

Неизоставни својства на префинетата, угладена духовитост, според Кикерон, треба да бидат убавината, елеганцијата, изразноста, привлечноста, кои тој ги конципирал во изразите *venustus* (228, 249, 256, 262), *argutus* (268) и други.

¹² „*Decoris hanc magis et excultae cuiusdam elegantiae appellationem puto*“. (*Inst. orat.* VI, 3, 20).

¹³ Cf. *sub. lepos*, -oris, m. ‚нежност, милозливост, пријатност‘.

¹⁴ „*Nam meo quidem iudicio illa est urbanitas, in qua nihil absonum, nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum neque sensu neque uerbis neque ore gestuue possit deprendi, ut non tam sit in singulis dictis quam in toto colore dicendi, qualis apud Graecos atticismus ille reddens Athenarum proprium saporem*“. (*Inst. orat.* VI, 3, 107).

Во екскурсот за смешното, Кикерон наведува и голем број примери на шеги и досетки, издвоени исклучиво од „домашни“, римски извори. Ова секако не било случајно, туку со цел да се демонстрира богатството на римскиот дух, да се потенцираат римската досетливост и остроумие наспроти многубројните грчки *salsa* (смешки, досетки), за кои тој спомнува дека се добро познати¹⁵. Покрај ова, како што веќе потсетивме на почетокот, речиси во сите свои говори и самиот Кикерон ги користи шегите, досетките, иронијата, остроумните дофрлувања како оружје со кое го побива, разобличува противникот, со кое предизвикува смеа, но и наклоност кај публиката. Веројатно, една од целите на овој екскурс, покрај оние објективните, е и оваа, субјективна - да го покаже својот истенчен вкус, своето умевање да ги разликува шегите достоинствени за еден говорник од оние недостојните¹⁶. Но, јасна е и неговата загриженост поради „загаденоста“ на римскиот говор со „селска грубост“ и „туѓоземни особености“¹⁷, па оттаму и потребата да ѝ се спротистави со *urbanitas*.

Значи, можеме да заклучиме дека покрај евидентниот долг на Кикерон кон постарите, грчки, извори за смеата и смешното, тој во својата теорија покажал забележителна самостојност и оригиналност, како во инсистирањето на полезноста на шегите и досетките во говорништвото, така и во воведувањето нови, латински, термини со специфично значење. Веќе одамна е општопознато и општоприфатено мислењето дека Кикерон за потомството бил голем авторитет (и) во теоријата за смешното и дека токму овој негов екскурс претставува најподробна и најцелосна расправа на оваа тема од сите кои стигнале до нас. Таа извршила големо влијание врз подоцнежните дела посветени на прашањето на смеата и смешното во реториката.

Клучни зборови: реторика, Кикерон, теорија за смешното, екскурс, шега, досетка, полезност, *facetiae*, *lepos*, *urbanitas*.

¹⁵ Во *De orat.* II, 217.

¹⁶ Ова, од друга страна, има врска со префрлувањата кои му биле упатувани - дека многу често и понекогаш без доволно критичност користи досетки и шеги во своите говори.

¹⁷ *De orat.* III, 12,44.

SUMMARY

Vesna DIMOVSKA

CICERO'S THEORY OF THE LAUGHABLE AND ITS GREEK SOURCES

Cicero's theory of the laughable, expounded in an original excursus in his dialogue *De oratore* (II, 216-290) is based upon older, predominantly Greek, sources on laughter and the laughable, and owes most to Aristotle and the Aristotelian peripatetics. Yet it is precisely through a comparison with his sources that one encounters certain original elements and novelties introduced by Cicero himself. There is, above all, his emphasis on the power and the usefulness of jokes or witticisms (*tantam vim et utilitatem salis*) in oratory, which was to be the starting-point in his judgement of laughable. He defends his practical orientation with copious argumentation on the expediency of the use of jokes and witticisms. His originality, without a doubt, lies in his introduction of certain new Latin terms to which he allots a specific rhetorical meaning: *facetiae*, *lepos*, *urbanitas*, *venustus*. Some of these terms were later to become the basis for constructing paradigmatic criteria in rhetoric.